

Владислав Гриневич (Київ)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИОГРАФІЧНІ НОТАТКИ

В радянській історіографії наукова проблема суспільно-політичних настроїв населення СРСР періоду Другої світової війни розглядалася скрізь призму історико-ідеологічного міту, що ґрунтувався на аксіоматичному твердженні про «морально-політичну єдність радянського суспільства». Наголошувалося на тому, що в Радянському Союзі у передвоєнний період була сформована гомогенна спільнота людей – радянських патріотів, які в роки Великої вітчизняної війни, усі як один, стали на захист своєї соціалістичної батьківщини. Тезами про високий рівень патріотизму і героїзму «усіх радянських людей», про «небувалий рівень готовності до самопожертвування», про «єдність і згуртованість радянських людей» були просякнуті практично усі історичні праці¹. «Доказовою базою» цих ідеологічних тез, як правило, слугували традиційні набори прикладів героїзму радянських людей – представників різних національностей.

Водночас радянські історики практично не досліджували різноманітних форм колаборації місцевого населення з німецьким окупаційним режимом, не кажучи вже про пасивні й активні форми опору сталінській владі в різних регіонах СРСР. Останнє було зрозумілим, адже неупереджений аналіз цих проблем міг розвінчати іще один міт – про єдність партії і народу. Через ті самі причини практично не вивчалася динаміка суспільно-політичних настроїв населення під час війни. Пояснення характеру стосунків між владою і населенням, настроїв та моделей поведінки людей вписувалося у жорстку чорно-білу схему. Жодних напівтонів, «сірих» та «перехідних» тонів тут не існувало: учасник і свідок війни мав бути або героєм, радянським патріотом – або зрадником. Перші, за твердженнями партійних ідеологів, становили абсолютну більшість населення, другі репрезентувалися «купкою запродавців», «недобитих класових ворогів», «буржуазних націоналістів».

За межами наукових дослідів залишалися чисельні «темні сторінки» війни – наприклад, пов'язані з позначеним поразками початковим періодом війни 1941–1945 рр. Зауважимо при цьому, що початковий період Другої світової війни (1939–1940 рр.) традиційно розглядався радянською історіографією як передвоєнний – переддень Великої вітчизняної війни, під час якого миролюбний СРСР, що перебував у ворожому капіталістичному оточенні, старанно готувався до майбутніх грізних випробувань, нарощуючи військово-економічну могутність та зміцнюючи свої західні кордони у ході «визвольних походів» РСЧА до Західної України і Західної Білорусії, Північної Буковини і Бессарабії, Прибалтики, Фінляндії. Навмисне перенесення акцентів з початку Другої світової війни на Велику вітчизняну війну порушувало цілісність історичного процесу, зате вдало вписувалося у політико-ідеологічний контекст радянських мітотворень, маючи

на меті приховування безпосередньої причетності сталінського режиму до роздмухування Другої світової війни та участі в ній СРСР, яка до червня 1941 р. носила виразно загарбницький, несправедливий характер.

Що ж стосується вочевидь катастрофічного 1941 року, то для нього радянські історики знайшли вдалий евфемізм, назвавши ці події «періодом тимчасових невдач». Причинами ж поразок Червоної армії називались «віроломний німецький напад на миролюбну радянську країну», значна чисельна перевага сил ворога. Офіційне тлумачення цього періоду передбачало також розповіді про героїчний опір прикордонників, тривалу героїчну оборону міст і т. ін. А ось відомості про масове дезертирство, панічні та поразницькі настрої червоноармійців, сплеск антирадянських виступів у радянському тилу, про полон сотень тисяч військовослужбовців не мали потрапляти не лише на сторінки наукових праць, але навіть і до літературних творів. Восени 1945 р. заступник уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці призупинив випуск № 4–5 журналу «Українська література» через вміщення у ньому «політично шкідливого» твору – повісті З.Тетерюка «Записки військовополоненого»². Автор оповідав про митарства командира, який був змушений здатися у полон і певний час навіть займався знешкодженням радянських мінних полів. Після багаторазових спроб утекти з полону і 13 місяців поневірянь на окупованій території, герой повісті нарешті подолав фронтову смугу та опинився «у своїх». «Політичною помилкою» автора, на думку цензора, стало описування сцен добровільної здачі бійців у полон, подекуди ліберального ставлення німецьких окупантів до військовополонених-українців. Поза увагою цензора не залишилося й те, що З.Тетерюк не навів у своєму творі прикладів «героїчної боротьби радянського народу і Червоної армії з фашистськими загарбниками», а також не оповів про героїчних радянських партизанів (герой шукав, але так і не зміг їх розшукати). Публікація твору була визнана «серйозною помилкою редакції»³. Дещо раніше поетам К.Симонову і Є.Долматовському партійними ідеологами було відмовлено у проханні зняти фільм про 1941 рік. А у 1948 р. сам Й.Сталін, переглянувши першу серію кінофільму «Молода гвардія», запропонував кінорежисеру С.Герасимову вилучити епізоди, пов'язані з провалом партійного підпілля й безладним, панічним відступом радянських військ. «Відступали лише на заздалегідь підготовлені позиції і планомірно», – заявив вождь⁴. Після смерті Й.Сталіна практично нічого не змінилося. На початку 70-х рр. Головліт визнав «політично хибним» і заборонив друкувати одному з поетів вірш «Пам'ять», герой якого – фронтовик говорив про те, що йому соромно носити нагороди, згадуючи про 1941 рік. Він ставив «політично незручне» запитання: хто саме є винуватцем жертв 1941 року?⁵ Також після опублікування журналом «Вітчизна» у 1971 р. повісті письменника-партизана Ю.Збанацького «Ми не з легенди» справжнє шельмування автора влаштував двічі герой Радянського Союзу О.Федоров. Колишній командир партизанського з'єднання обурився, що автор

твору насмілився поставити під сумнів факт масовості радянського партизанського руху та описав реальні складнощі його становлення у 1941 році⁶.

Що стосується професійних істориків, то, виконуючи ідеологічне замовлення, вони здебільшого не прагнули докопатися до істини. У виданій 1956 р. істориком М.Супруненко фактично першій комплексній праці з історії Великої Вітчизняної війни причини поразок Червоної армії, цілком у дусі часу, зводилися виключно до критики помилок Й.Сталіна. Про те, яку увагу автор приділив початковому періоду війни, говорить вже той факт, що із загального обсягу 27 друківаних аркушів цим подіям було відведено лише 20 сторінок⁷. Поодинокі спроби науковців припідняти «завісу мовчання» над темою початкового періоду війни дорого коштували сміливцям: історик О.Некрич за написану ним у добу відлиги книгу «1941, 22 июня» був висланий за межі СРСР⁸.

Масштабна радянська поразка на початковому етапі війни та виявлена при цьому значною частиною українського населення нелояльність до сталінського режиму до певної міри зумовили гіперболізацію українською радянською історіографією партизанської теми. Між тим, спроби партійних істориків довести потужний народний опір в Україні подекуди призводили до конфузів. У 1957 р. через «помилки у висвітленні історичних подій і явищ» Головліт заборонив публікувати підготовлену під егідою Академії наук УРСР книгу «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни». Крім нарікань на причислення до керівників та організаторів партизанської боротьби ряду «сумнівних осіб», серйозною помилкою праці визнавалося представлене істориками описання масштабної (по суті вигаданої) картини руйнації партизанами фабрик і заводів на окупованій українській території. З книги виходило, що народні месники вивели з ладу понад 1600 заводів, фабрик, електростанцій. «Складалося таке враження, – висновували цензори, – буцімто не гітлерівці знищили промисловість України, а партизани»⁹.

Принагідно відзначимо, що частина сталінських генералів як під час війни, так і після її завершення без особливого пієтету ставилася до партизанів – почасти через загальнопоширену тоді підозру до осіб, які тривалий час перебували на окупованій території, почасти – вважаючи партизанів «напівбандитським елементом» – таким собі антиподом дисциплінованих армійських частин. Відтак, глорифікація у післявоєнні часи партизанської боротьби в Україні не обійшлася без допомоги М.Хрущова, який у такий спосіб прагнув не тільки активізувати український радянський патріотизм, але також і забезпечити собі підтримку серед партійної еліти республіки, важливе місце в якій посідали представники партизанських кланів.

Поступово партизанська тема переросла у потужний політико-ідеологічний міт про «всенародну боротьбу у тилу німецьких військ на окупованій території України». Паралельно з накладками книжок про українських партизанів зростала й кількість тих осіб, що прилучали себе до партизанів. Певною мірою доклалися до цього процесу і самі компартійні ідеологи. Спочатку на XVI з'їзді

Компартії України М.Хрущов (з подання Центрального штабу партизанського руху) заявив про 220 тисяч учасників партизанського руху. Однак пізніше ця цифра здалася республіканському керівництву непідходящою, оскільки виставляла республіку у невігідному світлі порівняно з сусідньою Білорусією, де партизанів нарахували вдвічі більше¹⁰. Тож, напередодні святкування 20-річчя Перемоги Інститут історії партії при ЦК КП(б)У звернувся до областей з проханням зібрати і представити нові, якомога повніші дані про партизанів та підпільників. Надіслані невдовзі з областей архівні матеріали спричинили неабияке розчарування, оскільки підтвердили незначний розмах партизанського руху. У Запорізькій області, наприклад, виявили цілком певні відомості лише про 337 партизанів і 44 підпільників, а також 285 осіб, що сприяли цим останнім під час війни¹¹. Ознайомившись з такими даними, директор Інституту історії партії І.Назаренко зробив напис на документі: «Невже так було?». До Запоріжжя було надіслано працівника Інституту, після чого архівісти раптово виявили в області ще 192 056 учасників всенародної боротьби у тилу ворога¹². Можна зробити припущення, що подібні методи підрахунків більшою чи меншою мірою застосовувалися і в інших областях. Внаслідок цього з'явилися нові, абсолютно фантастичні дані про 501 000 українських партизанів і 100 000 підпільників¹³.

«Слабкою ланкою» політико-ідеологічного міту про масштабний партизанський рух в Україні виявилось питання про національний склад партизанів: чисельність етнічних українців серед них виглядала непропорційно меншою відносно представництва у загальній масі населення республіки¹⁴. Тема національного складу партизанських загонів також стала негласно забороненою. З іншого боку, затушовування національного моменту стало відбиттям пануючої в СРСР історико-ідеологічної концепції «дружби народів», прагматичним завданням якої було формування єдиної радянської ідентичності. Підходи партійних ідеологів у питанні «інтернаціонального виховання» добре ілюструє історія, що сталася з О.Довженко у 1942 році. Письменник передав до журналу «Знамя» повість під назвою «Перемога», в якій містилася розповідь про героїчні дії військової частини, особовий склад якої практично повністю склали українці. Ознайомившись з твором, керівник Агітпропу при ЦК ВКП(б) Г.Александров піддав його різкій критиці «за штучний відрив» боротьби українського народу від боротьби російського та інших народів СРСР. Він заборонив друкувати повість як «політично помилкову і шкідливу»¹⁵.

У післявоєнний період величний міт про «дружбу народів РСР як одну із складових перемоги у Великій вітчизняній війні» завдяки зусиллям істориків набув додаткового аргументування. Лише у контексті проблеми «партійне керівництво зміцненням дружби народів і співробітництвом радянських народів у період Великої Вітчизняної війни» за сорок повоєнних років побачили світ понад 90 монографій і брошур, 95 статей, 210 історико-партійних і загальноісторичних публікацій¹⁶. Пропагуванням дружби народу через історичну науку займалися й окремі наукові підрозділи. Скажімо, в Інституті історії АН УРСР

існував підрозділ із характерною назвою «відділ дружби народів». Попри це аж до початку перебудови українським історикам так і не було з'ясовано, скільки ж українців під час війни було призвано до лав Червоної армії, яким був національний склад радянських фронтів, що билися в Україні, скільки уродженців УРСР нараховувалося серед радянського генеральського та офіцерського корпусів, не кажучи вже про етнічний вимір людських втрат, полону, колаборації і т. ін.

Наукові проблеми життєдіяльності національних меншин, характеру міжетнічних відносин у роки війни також фактично були табуовані. Забороненими для публічного обговорення тривалий час були депортація кримських татар і німців з України, українсько-польська різанина на Волині, трагедія Голокосту. 1966 року, щоправда, побачив світ роман київського письменника В.Кузнецова «Бабин Яр»¹⁷, в якому оповідалося про трагедію єврейства України. Однак невдовзі роман було заборонено, а сам автор був змушений емігрувати за кордон. Замовчування Голокосту не останньою мірою зумовлювалося й небажанням влади представляти євреїв «найбільшою жертвою» нацистів. Також на думку партійних ідеологів, «надмірне педалювання» на цій темі підживлювало стереотипні уявлення про «єврейський характер радянської влади». Отож, офіційна політика зводилася до того, аби називати чисельні поховання закатованих євреїв могилами «мирних радянських громадян – жертв гітлерівського окупаційного режиму». В середині 1945 р. РНК УРСР ухвалив рішення спорудити монумент для вшанування загиблих у Бабиному Яру, однак у документі нічого не мовилося про євреїв. Коли у 1976 р. багатофігурну композицію нарешті було встановлено, біля підніжжя пам'ятника з'явилася бронзова плита з характерним написом: «Тут у 1941–1943 рр. німецько-фашистськими загарбниками було розстріляно понад 100 тис. громадян міста Києва і військовополонених»¹⁸. Прагнення євреїв віддавати шану загиблим у Бабиному Яру рідним і близьким сприймалися однозначно як прояв націоналізму та антирадянщина й суворо каралися. Лише за часів перебудови і гласності про Голокост заговорили у повний голос.

Особливе значення в офіційній політиці пам'яті, а відтак і в радянській історіографії, надавалося формуванню системи символів героїв і ворогів. До останніх, крім гітлерівської Німеччини та її сателітів, були віднесені усі націоналістичні антирадянські рухи, що за часів Другої світової війни заявили про себе як виразно антиімперські, антисталінські. Протягом майже 50 років комуністична пропаганда наполегливо формувала в Україні образ «українсько-німецького буржуазного націоналіста – посібника фашистів». Діяльність Організації українських націоналістів, створеної за її участі Української повстанської армії характеризувалися не інакше, як «антинародна», «кривава», «злочинна». Широко розпропаговані не лише у публіцистичних, але й у суто наукових творах штампи на кшталт «жовто-блакитні вурдалаки», «штатні юди», «відзначені печаткою прокляття», «союз тризубу і свастики» та ін. були націлені на дискредитацію у свідомості пересічних людей самої ідеї українського визвольного руху¹⁹.

Що стосується героїчних символів, то їх пантеон був доволі широким. Герої мали бути робітниками і селянами, бійцями і матросами, партизанами і підпільниками, дітьми, жінками, представниками різних національностей. Однак усіх їх ріднили беззавітна відданість ідеалам соціалізму, комуністичній партії, соціалістичній батьківщині і, ясна річ, вождеві усіх народів – Й.Сталіну. У роки війни сформувалася специфічна ієрархічна структура героїчних символів. На верхівці її перебував Й.Сталін. Утім, масована пропаганда заслуг вождя у перемозі над ворогом в післявоєнні роки фактично відсунула на задній план усі інші героїчні символи. Не випадково до самої смерті тирана в СРСР «людський вимір» історії війни взагалі особливо не пропагувався. Створена у 1942 р. при АН УРСР історична Комісія з вивчення Вітчизняної війни у 1949 р. була розформована. Те саме сталося й з виставкою-музеєм «Партизани України у Великій Вітчизняній війні», працівники якої збирали документальні матеріали і спогади²⁰.

Ситуація кардинально змінилася лише у середині 1960-х рр. Саме з цього часу міт Великої вітчизняної війни став набувати неабиякої масштабності. Як засіб підтримки і легітимації тези про переваги комуністичної системи, Велика вітчизняна війна посунула навіть Велику жовтневу соціалістичну революцію. За влучним висловом німецької дослідниці К.Шайде, «міт війни ніс у собі ідентифікуючий і дисциплінуючий вплив на зовсім не гомогенне і загалом аполітичне радянське суспільство»²¹.

Виховання у душі радянського патріотизму молоді відбувалося на фоні мовчазного скептицизму з боку свідків катастрофи 1941 року і німецької окупації, а також майже повної блокади від «зовнішніх інформаційних впливів». Активним провідником офіційної версії війни натомість стала частина радянських ветеранів. Учасники війни, яких, здавалося, суспільство призабуло за часів М.Хрущова, тепер мали всі підстави, аби відчутти ейфорію від потужної дози підкресленої пошани, поваги і суспільного визнання. Натомість саме суспільство заплатило за цю удавану «реабілітацію пам'яті» іще жорсткішою забороною на правду.

Наскільки міцним виявився радянський політико-ідеологічний міт про Велику вітчизняну війну продемонструвала доба перебудови і гласності. Дослідники, яким довелося працювати в ті часи в Архіві Міністерства оборони СРСР у Подольську, мають добре пам'ятати грубезні фоліанти з ретельно розписаними багаточисельними заборонами на публікацію будь-яких даних, які б могли «дискредитувати Червону армію». Зрозуміло, що без дослідження усіх цих питань годі було й мріяти про створення наукової картини минулої війни. Ця обставина, однак, тогочасне компартійне керівництво не дуже й турбувала, навпаки: спостерігаючи за руйнацією багатьох радянських мітів і за тим, які кардинальні зрушення у суспільній свідомості це спричиняє, усе ще правляча Комуністична партія робила відчайдушні спроби зберегти одну з найміцніших своїх ідеологічних фортець – «Міт про Велику Вітчизняну війну». 21 грудня 1988 р., тобто у пік горбачовської гласності, Головліт СРСР наказом № 34с розпорядився внести ряд суттєвих доповнень до існуючого «Переліку свідоцтв, заборонених

для відкритого друкування». Згідно з цим документом до розряду таємних були віднесені практично всі тіньові і непривабливі сторінки з історії Великої вітчизняної війни – про втрати особового складу, оцінки морально-психологічного стану радянських військ (матеріали Особих відділів та судово-слідчих органів), діяльність загороджувальних загонів та штрафних батальйонів тощо²². Це «Доповнення» увійшло й до «Переліку відомостей, заборонених для опублікування», датованому 17 квітня 1990 р.²³. Певна логіка у таких рішеннях була: на фоні шквалу викривальних матеріалів про злочини комуністичної системи «Велика перемога партії і народу у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» здавалася чи не єдиним аргументом на користь збереження цієї ідеології та самої системи влади. Загалом, хоч на момент розвалу СРСР тема Великої Вітчизняної війни не могла за кількістю публікацій зрівнятися з будь-якою іншою історичною темою – 20 тисяч різноманітних публікацій загальним накладом 1 млрд. примірників²⁴, серед цих стосів друкованої продукції годі було щось шукати про гірку правду війни, зокрема і щодо настроїв радянських людей у цей період.

У західній історіографії проблематика суспільно-політичних настроїв і морального стану радянського суспільства розглядалася у контексті вирішення наукової проблеми з'ясування механізмів функціонування самої системи сталінського тоталітаризму. У перші повоєнні роки в США, зокрема, постала особлива школа соведологічних досліджень – «тоталітарна», батьком-засновником якої став гарвардський професор М.Фейнсон. Його книга – «Як Росією правлять» (Merl Feinsod, «How Russia is Ruled», 1953) стала справжнім канонічним текстом для чисельних учнів і послідовників²⁵.

Зосереджуючись на дослідженні механізму дії репресивного тоталітарного режиму, західні науковці – представники вищезазначеної школи, – певний час не звертали уваги на проблему опору суспільства цій владі. Вважалося, що у державі, яка контролює всі аспекти соціального життя, де існує масована індоктринація свідомості суспільства, ані дисидентська думка, ані інші форми непокори, не кажучи вже про акти резистенції, просто не могли існувати. Однак, перенесення уваги з абстрактного теоретизування на конкретно-історичні дослідження, залучення до обігу нових документальних матеріалів, поступово призвели до серйозних змін в оцінках радянської системи. М.Фейнсон став автором піонерської роботи «Смоленськ за часів Сталіна»²⁶, написаної на матеріалах захопленого німцями у 1941 р. і згодом перевезеного до США Смоленського обласного архіву ВКП(б). У праці автор, мабуть один з перших, дійшов висновків про те, що сталінська система являла собою «неефективний тоталітаризм», що перманентний тиск, контроль і репресії з боку влади викликали різноманітні форми соціального опору у суспільстві. М.Фейнсон також довів існування певних «зон автономії», чи навіть резистенції в економічній, соціальній і політичній царинах сталінської імперії.

Однією з перших спроб дослідження настроїв населення СРСР на основі аналізу листування стала праця російського емігранта та воєнного кореспондента

Володимира Зензінова «Зустріч з Росією. Як і чим живуть в Радянському Союзі», видана у Нью-Йорку 1944 р.²⁷. Дослідження дописів занурило автора у радощі та турботи повсякденного життя пересічних радянських громадян, ще глибше – у психологію людей сталінської епохи. Він побачив і позірну аполітичність, і соціальну пасивність, викликану вкрай складними і нужденними умовами існування в радянському тилу, і приховане незадоволення владою. Наголошуючи на непопулярності «незнаменитої» Фінляндської війни, низькому рівні патріотизму у радянських військах тощо, В.Зензінов висловив припущення, що німецький напад у 1941 р. значно змінив на краще подібні настрої в Росії. Характерно, що в період розквіту стосунків між СРСР і Союзниками у роки Німецько-радянської війни, на це видання на Заході не звернули увагу. Натомість у російському емігрантському середовищі воно було зустрінуте знерідка вороже, адже у цій книзі російські патріоти не знайшли героїчного образу Росії та російського солдату, а радянська дійсність виглядала доволі непривабливою. «Можливо, це і правда, проте навіщо нам це знати? Ми не хочемо цього знати!» – таким був лейтмотив подібних настроїв²⁸.

Новим поштовхом для дослідження морально-психологічного стану радянського суспільства, зокрема і у роки Другої світової війни, стало залучення до аналізу якісно нових, соціологічних даних – матеріалів опитування післявоєнної хвилі емігрантів з СРСР, отриманих завдяки здійсненню т. зв. «Гарвардського проекту». На основі цих матеріалів А.Інкельсом була написана праця «Громадська думка в радянській Росії»²⁹. У співавторстві з Р.Бауером він також підготував працю «Радянські громадяни. Повсякденне життя в тоталітарному суспільстві», що засвідчила складність і неоднозначність проблем, пов'язаних із дослідженням громадської думки в СРСР³⁰.

Важливе значення мав вихід у світ класичної праці О.Далліна «Німецьке правління в Росії. Дослідження окупаційної політики»³¹, написаної із залученням значного масиву розсекречених німецьких документів. Автор приділив увагу проблемі політичної ідентичності та лояльності радянського населення до сталінського режиму. Зокрема, він звернув увагу на неоднозначність морально-політичного стану Червоної армії у 1941 р., в якій, з одного боку, були поширені поразницькі настрої, а з іншого – проявлялися патріотичні почуття. Дослідник також звернув увагу на відмінності зустрічі вермахту населенням західної і східної України. На його думку, на колишніх польських землях про-німецькі симпатії були більш поширеними. Науковець висловив припущення, що якби німці «вмілою пропагандою» залучали незадоволених комуністами до боротьби з сталінським режимом, це могло б мати для Німеччини суттєве, а упродовж перших місяців війни навіть вирішальне значення³².

Схожі думки відносно лояльності до радянської влади українського населення висловив і Дж. Рейтлінгер у своїй праці про німецьку окупаційну політику³³. Проблему українського націоналізму як потужної опозиції сталінізму докладно розглянув у своїй роботі Дж. Армстронг³⁴.

До поодиноких, проте цінних досліджень України часів тоталітаризму слід віднести також монографію Р.Суліванта³⁵. Хоча через брак джерел тема війни зайняла в ній порівняно скромне місце, автор висловив чимало слухних ідей про взаємостосунки між радянською владою і українським населенням. Зокрема, на підставі дослідження сталінської політики автор дійшов висновку про те, що напередодні і під час війни проблема лояльності українського населення залишалась досить складною для центральної влади. З одного боку, це обумовило ряд скромних поступок Москви національним почуттям українців. Головну ставку, однак, сталінська влада робила на російський націоналізм: більшовики стали ідентифікувати радянське правління з російським правлінням, натомість національні меншини – з розкольніцькими і опозиційними тенденціями³⁶.

Прихильниками «тоталітаристської школи» позиціонувала себе значна частина дослідників – українських емігрантів, зусиллями яких у 1950-ті–1960-ті рр. були написані досить цікаві, хоча і не позбавлені певного суб'єктивізму, праці з історії радянського тоталітарного минулого, зокрема і стосовні подій Другої світової війни – Б.Дмитришина, М.Прокопа, Г.Костюка та ін.³⁷.

Наукова проблема ставлення радянського суспільства до комуністичної влади, точніше, з'ясування механізмів «підживлення і зміцнення» радянського режиму стало однією з ключових у советологічному дискурсі. Проте саме це питання і розкололо західну наукову спільноту на два непримиренні табори. Один з найбільш здібних учнів Фейнсода – Дж. Гаг переосмислив погляди свого вчителя, видав працю «Як управляють Радянським Союзом»³⁸, ставши невдовзі лідером опозиційної до «тоталітарної», т. зв. «ревізійної» школи.

Якщо «тоталітаристи» стверджували, що радянський режим виживав передусім за допомогою репресивних методів, то «ревізійністи» стали наполягати на тому, що радянські люди самі забезпечували правлячий режим необхідною підтримкою, завдяки чому той і «тримався на плаву». В концептуальному плані розбіжність між школами полягала у тому, що «тоталітаристи» наголошували на приматі партійної влади, що діяла в радянському суспільстві і формувалася «з гори». Натомість «ревізійністи» вбачали рушійні сили революції у соціальних і економічних факторах, розглядаючи їх як народні дії «знизу». Існував також певний генераційний підтекст у цій академічній спірці. «Батьки» («тоталітаристи») позиціонували себе як беззастережні антикомуністи, а «сини» («ревізійністи») – як анти-антикомуністи. Зважаючи на це, обидві групи кардинально розходилися в оцінках політики Заходу у «Холодній війні». «Ревізійністи» розглядали «тоталітарний» підхід як брутально-політизований, натомість свій вважали революційним і об'єктивістським³⁹.

На цьому суспільно-політичному тлі дослідження української теми в сталінській імперії не виглядало привабливим. Молоді науковці – «ревізійністи» розглядали її як політично та ідеологічно заангажовану, а до праць українських професорів-емігрантів ставилися, принаймні, скептично. Тож тривалий час укра-

їнською історією часів сталінізму і, зокрема, періоду Другої світової війни, за окремими винятками, опікувалися західні дослідники українського походження⁴⁰.

Деякі з праць привернули увагу наукового світу. Приміром, подією став вихід у світ монографії канадського науковця Б.Кравченка «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття»⁴¹, в якій спеціально порушувалася проблема української ідентичності. Окремий розділ книги автор присвятив Другій світовій війні. Дослідник вказував на те, що поразницькі настрої у Червоній армії зумовлювалися незадоволенням населення сталінською політикою 1930-х рр.⁴². Водночас сформовані до цього часу уявлення про усміхненого українця в національному вбранні, що зустрічає німецьких «визволителів» хлібом-сіллю, на думку дослідника, були значно перебільшеними⁴³. Вчений звернув увагу і на трансформації в свідомості пересічних українців, української інтелігенції та партократії, які відбулися під час війни. «Війна викликала серед українців таке патріотичне піднесення, – висноджував він, – що навіть Сталін мусив йти на поступки, щоб загнуждати його силу»⁴⁴.

Цікавою є робота літературознавця (українського емігранта з Харківщини) П.Голубенка «Україна і Росія у світлі культурних взаємин»⁴⁵. В розділі «Культурна політика Москви в Україні в роки Другої Світової війни і в повенні роки» автор почасти торкається проблеми політичних настроїв населення. «Напад Гітлера на СРСР і розгром радянських армій на початку війни, – стверджує він як очевидець подій, – викликав серед найширших народних мас такі величезні психологічні зрушення і критицизм щодо радянського уряду і цілої більшовицької системи, які переходили у явне бажання поразки, з надіями на краще майбутнє. Кривди, заподіяні більшовиками, не забулися. Стало цілком очевидно, що народи СРСР не хочуть битися за Сталіна і його порядки»⁴⁶. Відповіддю сталінського уряду на цю загрозу стало, на думку автора, звернення до російського націоналізму. Щодо України, то вона підтвердила у роки війни свою репутацію «ахіллесовою п'яти» Радянського Союзу. П.Голубенко звертає увагу на те, що після відступу радянської влади з України значна маса українського населення залишилася вдома. «Більшість українців, – стверджує автор, – сподівалися свого визволення після розгрому СРСР і вірили, що західноєвропейські народи, у тому числі і Німеччина, виявлять більше розуміння до національних прав і державної суверенності України»⁴⁷.

Заслуговує на увагу праця канадського історика О.Субтельного «Україна: Історія», перевидана на початку 1990х рр. в самій Україні як російською, так і українською мовами⁴⁸. Дослідник стверджує, що відносна легкість, з якою радянські військові були захоплені у полон, засвідчила байдуже ставлення багатьох червоноармійців до ідеї захисту радянської системи та відсутність підтримки цієї системи з боку цивільного населення України. Автор так само звертає увагу на певні розбіжності, що виявилися при зустрічі населенням вермахту: на Західній Україні, де «совети» були особливо непопулярними, німецьких вояків часто зустрічали як визволителів, водночас на Східній Україні загальна реакція

на прихід німців була настороженою, хоча думка про те, що німці принесуть полегшення порівняно зі сталінським режимом тут так само була поширеною. Окреме місце автор приділив і аналізу проблеми повернення радянської влади в Україну. Обмежені поступки українським національним почуттям тут поєднувалися з кривавою боротьбою проти ОУН та УПА.

Розвал СРСР був сприйнятий представниками «тоталітарної» школи як «власна перемога», бо вже сам цей факт позірно засвідчував, що режим-таки не був стабільним і не мав широкої народної підтримки. Відкриття раніше таємних радянських документів – «архівів зла», як їх назвав професор М.Мартін, здавалося, може поставити крапку у тривалій дискусії. Проте цього не сталося. Публікації нових архівних матеріалів, підготовлених представниками різних шкіл, додали нових доказів на користь старих аргументів. Скажімо, підготовлений у Єльському університеті «тоталітаристом» Р.Пайпсом том документів про Леніна міг бути сприйнятий майже як звинувачувальний акт більшовизму, водночас у збірці про Великий терор в СРСР, укомплектованій його опонентом – «ревізіоністом» А.Гетті, сталінський терор не виглядав таким вже й жахливим⁴⁹.

Насправді обидві школи і підходи, що їх вони використовували, не були взаємовиключними, а значною мірою доповнювали одне одного. Як зазначає професор М.Давід-Фокс – редактор відомого журналу з російських студій «Критіка» – «ревізіоністи» і «тоталітаристи» мали значно більше спільного, ніж вони самі про це гадали. У своєму запереченні тоталітарної «тези» ревізіоністська «антитеза» використовувала фундаментальну логіку свого «тоталітарного батька»: «ревізіоністи» замінювали примат ідеології і політики приматом «соціальних сил». Тож, насправді, ці дві школи були «концептуальними близнюками». Сучасні дослідники вже давно зрозуміли, зазначає Девід-Фокс, що не варто шукати якоїсь однієї визначальної «першості» чогось, що розглядається як єдиний ключ до розуміння феномена сталінського тоталітаризму⁵⁰.

Після розвалу Радянського Союзу дискусії довкола наукової проблеми про рівень лояльності населення СРСР і, зокрема, України до сталінського режиму в роки війни загострилися. Приміром, авторитетний фахівець радянської історії М. фон Гаген в одній із своїх статей заявив про перманентну кризу радянського режиму – від часів більшовицької революції і, принаймні, до смерті Сталіна⁵¹. Науковець також одним із перших дослідив політичні настрої у Червоній армії напередодні німецького нападу, вказавши на розбіжність у ступені лояльності до влади між кадровою її частиною та новим поповненням. На думку М. фон Гагена, особливо нелояльними до сталінського режиму виявилися призовники із щойно приєднаних до СРСР регіонів⁵². Також американський науковець Р.Риз у своїй праці «Сталінські неохочі солдати: соціальна історія Червоної армії 1925–1941»⁵³ порушив тему причин катастрофи 1941 р. у контексті людського фактору. Він обстоює думку про те, що поразки сталінської влади на початку війни зумовлювалися не лише слабкою підготовкою, але і низьким рівнем лояльності мобілізованих, зокрема невдоволених радянською

владою селян. Останній розділ книги носить красномовну назву: «Передбачувана катастрофа і кінець Червоної армії 22 червня 1941 – грудень 1942»⁵⁴.

Натомість відомий британський науковець Р.Овери у своїй роботі, присвяченій порівняльному аналізу диктаторів гітлерівської і сталінської імперій, зробив висновок про те, що радянський уряд досяг значних успіхів (зокрема здобув перемогу у війні) лише тому, що більшість населення підтримала його політику⁵⁵. Американський дослідник Р.Турстон у праці «Життя і терор у сталінській Росії, 1934–41» так само дійшов висновку про лояльність режиму більшості населення, зокрема у роки війни (див. останній розділ книги – «Серйозне випробовування сталінізму: народна відповідь на Другу світову війну»)⁵⁶. Ідея про масову підтримку населення радянській владі є визначальною у виданому під його редакцією збірнику статей «Народна війна»⁵⁷. Звернемо увагу і на статтю Дж. Барбера про настрої населення блокадного Ленінграду, опубліковану 2000 р. у Мілані в збірнику «Росія у століття воєн»⁵⁸. Автор стверджує, що попри завданого німецькою інвазією удару по легітимності сталінському режиму, мешканці блокованого міста виявили лояльність до нього.

Зауважимо, що переважна більшість із зазначених вище західних дослідників, які так чи інакше обстоюють ідею лояльності радянського населення владі у роки війни, написані на «російському матеріалі» й практично не порушують безумовно важливе для багатонаціонального СРСР національне питання. Серед в цілому не чисельних праць, у фокусі яких це останнє перебуває, слід назвати монографію Д.Бранденбергера «Націонал-більшовизм. Сталінська масова культура і формування сучасної російської ідентичності»⁵⁹. Науковець дослідив витоки і становлення в сталінській імперії «русоцентричної форми етатизму»⁶⁰. Він демонструє, як, починаючи з середини 1930-х рр. в СРСР відбувся «великий відхід» від комунізму та відродження російського націоналізму. Причиною цього стала, на думку науковця, невпевненість влади у лояльності населення та пошук нею нової легітимності, заснованій не стільки на класовій, скільки на національній основі. Війна з Німеччиною, наголошує Д.Бранденбергер, стала кульмінацією «ідеологічного зсуву», під час якого сталінський режим «замінив риторичку пролетарського інтернаціоналізму і символізму на русоцентричну образність». Саме націонал-більшовизм і дав можливість Сталіну мобілізувати в умовах війни майже втрачену раніше народну підтримку росіян.

Специфіка сталінської національної політики в Україні у роки Другої світової війни та після її аналізується у книзі історика з Канади С.Скельчика «Сталінська імперія пам'яті: російсько-українські стосунки у радянському історичному уявленні»⁶¹. Дослідник поставив за мету дослідити участь Кремля та місцевих бюрократів у впровадженні в Україні сталінської політики пам'яті. Автор дійшов висновку про те, що радянська влада так ніколи і не примирила чисельні національні історії народів СРСР. СРСР не став «спільнотою однієї пам'яті», натомість завжди залишався конгломератом націй із незграбно скоординованими та внутрішньо нестабільними національними пам'яттями. А

трималась ця «імперія пам'яті» укупі лишень завдяки державному залякуванню. Як тільки було усунуто загрозу політичного насильства, вона почала розвалюватися.

Питання щодо політичної і етнічної ідентичності в сталінській Україні є також наразі одним з найбільш дискусійних у західній історіографії. Особливо це стосується періоду Другої світової війни, коли, здавалося б, українці на заході і на сході продемонстрували різне ставлення до радянської влади – опір у першому і позірну лояльність у другому випадку. Ряд дослідників схильні відносити це останнє на рахунок слабкої національної ідентичності східних українців. У цьому контексті привертає увагу монографія А.Вайнера «Надаючи сенс війни. Друга світова війна і доля більшовицької революції»⁶². Він, зокрема, наголошує, що перемога у Великій вітчизняній війні стала спільним заходом партії та народу і що ця перемога надала сталінському режиму нову, міцнішу за попередню легітимність. До числа факторів, які сприяли формуванню нової української радянської ідентичності, автор відносить: слабку національну свідомість українців; посилення серед них у роки війни прорадянських настроїв; зрушення у свідомості селянства у бік прихильності до колгоспів. А.Вайнер вважає, що позитивне ставлення до радянської влади «здається, анулювало вплив голоду і терору 1930-х, принаймні, у деякої частини населення». Він також стверджує, що війна заслонила й замінила старі фундаментальні міти про громадянську війну і колективізацію⁶³.

В контексті дослідження проблеми політичних настроїв і змін ідентичностей у сталінській імперії важливе місце посідає питання про ставлення місцевого населення до гітлерівського режиму. Як зазначалося вище, радянська історіографія фактично не займалася дослідженням німецького окупаційного режиму. Однак це питання доволі поверхово й фрагментарно розглядалося також і в західній історіографії. Здебільшого тема німецького окупаційного режиму в Україні асоціювалася у науковців з «колаборацією місцевого населення у Голокості євреїв»⁶⁴.

Новим словом у цій темі стала книга голландського історика К.Беркхоффа «Урожай відчаю. Життя і смерть в рейхскомісаріаті Україна»⁶⁵. У праці досліджується не стільки німецька окупаційна політика, скільки повсякденне життя пересічних людей. При цьому автор приділяє важливе місце таким взаємопов'язаним між собою питанням, як народна культура, релігія, етнічна ідентичність, політична лояльність. Дослідник погоджується з іншими західними авторами у тому, що багато українців, особливо селян, спочатку вітали німецькі війська, хоч підтримка окупаційної влади була стриманою та обережною. Ця початкова прихильність продемонструвала, що радянська влада за Сталіна, чие злочинне правління призвело до смерті мільйонів, не мала в Україні значної підтримки. Брак легітимності також частково пояснює, на думку науковця, чому так багато вояків Червоної армії в першій фазі війни воювали неохоче та масово здавалися німцям у полон. Він наголошує, що прихід німців вітався багатьма українцями не лише з огляду на жахи колективізації та репресії попередніх років, але й через брутальну «політику випаленої землі», жорстокі

вбивства тисяч «нелояльних до влади», вчинених радянськими військами та органами НКВС у ході хаотичного відступу з України. До певної міри, «великі очікування» на німців були підкріплені попервах відносно толерантним поведінням вермахту з місцевим населенням, відкриттям церков, напівнезалежних українських газет тощо⁶⁶. Хлібороби зібрали багатий урожай, розпустили знавіснілі колгоспи, сформували власні кооперативи з обраними ними старостами. Така ситуація тривала до кінця осені 1941 р., доки в Україну не прибула німецька цивільна адміністрація на чолі з Е.Кохом. Встановлений ним режим призвів до кардинальної зміни настроїв населення по відношенню до німецької влади: позитивно-очікувальні настрої змінилися жахом і ненавистю до окупантів. Автор демонструє, як після певного покращення життєвих стандартів, життя в українському селі різко погіршилося внаслідок фактичного повернення німцями старої колгоспної системи. Окупаційна політика, вважає автор, відіграла також важливу роль у посиленні партизанського антинімецького руху в Україні, який попервах ледь жеврів. Згодом німецька політика в Україні призвела до ностальгічних почуттів частини українців щодо радянських часів. Тож, коли радянська армія вступила на терен України в ході наступу 1943–1944 рр. її – як повідомляв Хрущов Москву – місцеві мешканці зустрічали як «наших людей»⁶⁷.

К.Беркхофф порушує питання про рівень етнічної ідентичності та політичної лояльності до сталінського режиму в Україні напередодні та в роки війни. На його думку, найпопулярнішою формою самоідентифікації українців і далі залишалися неоднозначні й нечіткі уявлення про «своїх» та «наших», якими у Наддніпрянщині українці вважали й росіян⁶⁸. З цього К.Беркхофф робить висновок про те, що чітко визначена, або ж винятково українська ідентичність у Наддніпрянській Україні не була панівною. Щодо ставлення до ідеї української незалежності, то дослідник, спираючись на німецькі джерела, обстоює думку про те, що хоча інтелігенція була свідомо цієї української справи, більшість населення усе ж залишалася байдужою до неї⁶⁹. Стисло кажучи, етнічна ідентичність і політична лояльність загалом надалі була нечіткою⁷⁰.

Проблема ідентичності порушується і в книзі американської дослідниці К.Браун «Місце, якого нема. Від етнічного прикордоння – до серця радянської батьківщини»⁷¹. Авторка оповідає про різючі етнодемографічні зміни, що відбулися упродовж 1930–1940-х рр. внаслідок більшовицького панування. У центрі уваги дослідниці – національні меншини регіону, зокрема, поляки і німці, яких радянська влада розглядала як політично небезпечні й прагнула звільнити від їхньої присутності прикордоння⁷². К.Браун звертає увагу на те, що радянська політика у національному питанні була амбівалентною: з одного боку, вона спонукала населення до вивчення національної мови й продукувала національну інтелігенцію, проте з іншого боку – передбачала здійснення репресій за національною ознакою, депортації цілих народів. Така ситуація, на переконання дослідниці, породжувала серед представників національних меншин прагнення не виявляти або й взагалі позбутися своєї етнічної належності.

Наслідком війни і політики тоталітарних режимів, наголошує К.Браун, стало те, що Україна фактично була позбавлена своїх чисельних національних меншин – поляків, німців, євреїв, кримських татар та ін. Однак і українці в СРСР та УРСР сталінською владою не розглядалися як цілком лояльні: єдиною «політично коректною категорією населення» залишалася «радянська нація». Саме тому, робить припущення дослідниця, місцеві українці прагнули називати себе «радянськими українцями» й при нагоді не дуже підкреслювали свою етнічну належність.

Важливою у контексті з'ясування морально-психологічного стану радянського суспільства в роки війни є робота С.Майнера «Священна війна Сталіна. Релігія, націоналізм та політика союзників, 1941–45»⁷³. Дослідивши специфіку радянської політики у релігійному питанні, автор звернув увагу на те, що з початком війни офіційна атеїстична пропаганда практично зійшла нанівець, натомість «релігійний словник» посів важливе місце у радянській масовій культурі. Це, і навіть сама назва війни – «Священна війна» – мало, на думку дослідника, сприяти посиленню патріотичних почуттів і мобілізації російського населення на відсіч ворогові. Разом із тим автор стверджує, що у роки Другої світової війни Російська Православна церква відігравала імперську роль. Відновлення патріархату РПЦ у вересні 1943 р., на думку С.Майнера, свідчило не стільки про намагання влади отримати більшу підтримку з боку найменших симпатиків режиму – віруючих, скільки про продовження політики русифікації. З 1943 р., коли радянська влада почала повертати втрачені території, Сталін використав Російську православну церкву у якості інструменту бюрократичного контролю та відновлення централізації на повернутих землях. Насамперед Москва прагнула у такий спосіб поширити свою владу над чисельними парафіями в Україні і Білорусії, які вийшли з-під її контролю, відновивши під час німецької окупації діяльність ворожих їй національних церков. Отже те, що сталінська влада активно використала Російську православну церкву як бюрократичний механізм русифікації і відновлення свого панування у Західній та у Східній Україні, де-факто свідчило, робить висновок автор, що сталінська влада чітко усвідомлювала зв'язок між проблемами політичної лояльності та етнічної ідентичності у цих регіонах і була занепокоєна станом справ в Україні.

Однією з найменш досліджених, зокрема і в західній історіографії, залишається наукова проблема релегітимації сталінського режиму після звільнення Червоною армією України від німецьких окупантів. Це питання почасти аналізується у докторській дисертації американського дослідника М.Блеквелла «Режимне місто першої категорії. Повернення радянської влади до Києва, Україна. 1943–1946»⁷⁴. Автор виходить з того, що сталінська пропаганда спромоглася змінити громадську думку в СРСР і що саме завдяки цьому Й.Сталіну вдалося діяти безкарно напередодні війни. Радянське населення, на його думку, щиро вірило сталінському режиму і за умов ворожого капіталістичного оточення сформувало свою «альтернативну реальність», яка відбивала прагнення до кращого життя за умов побудови комунізму. Тому «розмовляти більшовицькою», зі здавалося б

всесильним сталінським режимом, для людей було єдиною можливістю змінити своє життя на краще. Такою ситуація могла залишатися тривалий час, якби на більшовицький режим не насунула смертельна загроза. Під час війни, вважає М.Блеквелл, сталінська пропаганда стала орієнтуватися на більш близькі, зрозумілі пересічним людям ідеї та поняття, передусім стосовно збереження їхнього життя, майна, житла, родини тощо. Однак війна призвела до колапсу «альтернативної реальності», поставивши під сумнів здатність соціалістичного устрою забезпечити населенню краще життя. Свідомість українців, вважає автор, значно змінилася за роки війни, зокрема вони стали більш розкутими і менше боялися сталінський режим. Натомість влада стала ще більш централізованою й київським комуністам довелося докладати чимало зусиль для того, щоб ре-легітимізувати свою владу. Це доводилося робити передусім шляхом прилаштування до місцевих умов. Зокрема, спалах антисемітизму у після-окупаційному Києві влада була примушена долати шляхом закриття міста для євреїв, які поверталися з евакуації тощо.

М.Блеквелл заперечує магістральні висновки А.Вайнера про те, що радянські українці усвідомлювали Другу світову війну як подію, що остаточно зцементувала перемогу більшовицького революційного бачення. Зокрема, він зауважує, що опонент не помічає як змінилися стосунки між владою і суспільством у повоєнний період. У той часі як метою сталінського режиму залишалася побудова соціалізму, зазначає М.Блеквелл, пересічні українські громадяни мріяли лише про виживання. Утім, сам М.Блеквелл не помічає того, що й у довоєнний період та сама байдужість до ідеології режиму була реальністю, й більш актуальними для людей були повсякденні турботи про виживання. Той «де-ідеологізований індивідуалізм» (за Блеквелом), який панував серед киян після війни, був поширеним і наприкінці 1930-х рр., тоді як «ентузіазм будівників комунізму» на фоні вкрай складних, голодних умов життя, охоплював дуже незначну частину населення.

А.Вайнер, як і М.Блеквелл перебільшують віру українців у радянську владу та комунізм, їхню здатність «розмовляти більшовицькою», лише перший вважає, що ця віра внаслідок досвіду війни посилилась, а другий дотримується протилежної думки – що вона значно поменшилась. Блеквелл навіть стверджує, що війна спричинила справжній колапс «альтернативної реальності». Насправді, ніякого колапсу не було, бо не було «альтернативної реальності». Через ту саму причину не було й декларованого А.Вайнером «відновлення революційної свідомості». Натомість, формуванню нових альтернативних ідей у суспільстві й у Києві, зокрема, як це показує Блеквелл, сприяла перемога СРСР у війні, здійснена у союзі із західними державами. Саме на них спрямовувалися надії різних верств українського суспільства: на майбутні демократичні зміни у країні, на ліквідацію колгоспів, на творення національної української держави тощо. І саме це, мабуть, стало однією з причин розгортання Холодної війни: сталінізм не міг витримати відкритої конкуренції з країнами демократії за уми і серця людей. У своїй роботі М.Блеквелл переконливо демонструє, наскільки

комуністам було важко ре-легітимізувати свою владу у Києві після німецької окупації. Він також зазначає, що на питання, як корелювався спалах національно-визвольної боротьби неросійських народів у роки Другої світової війни з посиленням сталінського російського націоналізму-патріотизму, відповідь дає післявоєнна ідеологія радянського патріотизму, в якій «радянське» сполучилося з «російським». Власне, ця ідеологія і мала сприяти стабілізації розладженого війною імперського механізму. А для остаточного загнання суспільства у лещата сталінської адміністративно-командної системи знадобилося використати в Україні голод і «ждановщину» – як соціальний і ідеологічний методи упокорення.

Серед інших цікавих західних робіт, в яких приділяється увага політичним настроям і громадській думці в Україні, слід згадати книгу американського науковця Гіроакі Куромія «Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки». Автор звертає увагу на те, що суцільно радянізований і русифікований Донбас не став у роки війни опорою сталінського режиму. Дослідник робить висновок про те, що ступінь лояльності населення Донбасу до радянської влади не була високою⁷⁵.

На пострадянському просторі дослідження питань трансформації масової психології в добу тоталітаризму розпочалося ще у період перебудови. Російські вчені одними з перших отримали доступ до раніше утаємничених архівних матеріалів, що відкрило їм можливість переглянути ряд корінних положень радянської історії. Щодо історії Другої світової війни, то тут почали активно розроблятися такі раніше заборонені теми, як сталінізм і війна, доля радянських військовополонених, депортації народів сталінським режимом, колаборація тощо⁷⁶. Разом з тим, нова російська історіографія активно залучилася до дослідження проблем соціальної історії та антропології, в яких широко використовувалися документи про настрої населення, зібрані партійними та чекістськими органами. Приміром, книга С.Шинкарчука про громадську думку в Радянській Росії в 30-ті рр. була написана виключно на матеріалах спецслужб Ленінграду. Ця робота продемонструвала, що реальне ставлення населення до внутрішньої і зовнішньої політики радянської влади суттєво різнилося від тієї ідеальної картини, що її створила радянська історіографія⁷⁷. Проблеми взаємостосунків влади і суспільства на тлі радянської повсякденності знайшли своє відображення у роботах А.Лівшина та І.Орлова⁷⁸.

Впевнені кроки зроблено російськими істориками і щодо дослідження «передвоєнного періоду», зокрема військових походів і кампаній Червоної армії⁷⁹. Окремі роботи було присвячено ідеологічно-пропагандистській підготовці СРСР до майбутньої війни, питанню, що активізувалося у зв'язку із полемікою довкола «теорії превентивної війни». На особливу увагу в цьому контексті заслуговує праця відомого дослідника В.Невежина⁸⁰. Автор також торкається питання про громадську думку в СРСР напередодні війни, зокрема він наголошує на «несприйнятті більшістю населення сталінського курсу на зближення і дружбу з Німеччиною».

Ще один відомий російський дослідник М.Мельтюхов у своїй монографії робить висновок про те, що «Радянський Союз в основному вирішив завдання воєнно-економічної модернізації і консолідації радянського суспільства і був готовий відстоювати свої зовнішньополітичні інтереси»⁸¹. Однак ця теза не підкріплена будь-яким аналізом і мало чим відрізняється від старої формули про «морально-політичну єдність радянського народу напередодні війни».

Важливим внеском у дослідження умов життя в СРСР напередодні гітлерівської агресії стала монографія О.Осокіної про розподіл і ринок в постачанні населення⁸². Авторка впевнено спростовує сталінський міт про заможне життя радянських людей напередодні війни й стверджує, що «в мирні часи радянські люди пережили те, що населення багатьох воюючих держав не відчуло навіть під час Другої світової війни»⁸³. У роботі було активно використано чимало документів із архівів радянських спецслужб, в тому числі щодо настроїв населення.

Розвінчання чисельних радянських героїчних мітів і символів доби Великої вітчизняної війни присвячені роботи Б.Соколова⁸⁴ та О.Сенявської⁸⁵. Першою політично незаангажованою роботою про УПА в російській історіографії можна вважати книгу О.Гогуна «Між Гітлером і Сталіним»⁸⁶, в якій наводиться чимало слушних оцінок настроїв західноукраїнського населення і військ, що протистояли повстанцям.

Однією з перших дослідниць історії післявоєнного радянського суспільства у межах його ментального виміру стала О.Зубкова. Її роботи є доволі важливою для розуміння впливу війни на суспільну свідомість та формування системи суспільних цінностей і орієнтацій⁸⁷.

Де-мітологізація радянської історії Другої світової війни поставила перед російськими істориками ряд серйозних питань, зокрема про роль у перемозі над ворогом комуністичної тоталітарної системи, про співвідношення понять влада і народ у роки війни тощо. Доволі популярними серед російських істориків у пост-перебудовчий період стали применшення ролі Сталіна і Компартії у перемозі над Німеччиною та розведення самих понять влада і народ⁸⁸. Приміром, концепція монографії Н.Козлова «Суспільна свідомість в роки Великої Вітчизняної війни. (1941–1945)»⁸⁹ ґрунтується на тезі про роз'єднаність «інтересів народу з інтересами правлячої верхівки». Автор зазначає, що стабільність режиму забезпечувалася значною мірою за рахунок спеціальних заходів, включаючи репресії і пропагандистські зусилля, зокрема творення образу ворога. Проте напад Гітлера якісно змінив ситуацію в суспільстві – реальна небезпека перетворила його на єдине ціле. Єдність цілі уряду і народу мобілізували моральний потенціал. Під останнім автор розуміє сукупність наявних і можливих духовних сил⁹⁰. Серед негативних морально-політичних факторів, що впливали на суспільну свідомість у роки війни, автор назвав зростання недовіри до сталінського режиму, спричинене невдалим початком війни і німецькою пропагандою, «акцією Власова» – заклик до воювати з більшовиками у організованій німцями Російській визвольній армії (РОА) тощо. Серед позитивних факторів він відзначив

«загострення почуття патріотизму», спричинене агресією ворога, «дружбу народів», що об'єднала і мобілізувала людей, не припустила в країні національного розбрату. Водночас Н.Козлов засуджує варварські акції і геноцид, вчинені сталінським режимом у ході депортації за національною ознакою до 3,5 млн. людей⁹¹. Щоправда, за автором виходить, що цей злочин насправді був лише помилкою, позаяк, мовляв, депортовані народи були цілком лояльними до радянської влади. Останнє вочевидь не відповідає дійсності. Прагматичний політик Сталін завдяки масовим депортаціям і репресіям проти «народів-зрадників» прагнув досягти ладу у створеній ним імперії. Але «заспокоївши» Північний Кавказ, він зіткнувся з масовими повстанськими рухами у західних регіонах країни, з якими довелося вести тривалу боротьбу. Тож хибною ланкою тут саме і була сталінська політика «дружби народів», хоча автор цього не помічає.

Н.Козлов також порушує у своїй роботі проблему «зради та колаборації» на окупованій території. Він зазначає, що у вермахті воювало проти Червоної армії до 10–15 % «наших руських» чи «наших Іванів», як їх називали німці. Причиною зради автор вважає «деспотизм сталінського режиму», наслідки громадянської війни, колективізації, репресій. Він зазначає, що ці люди просто «у важкий час не змогли зрозуміти, що сталінізм і батьківщина не одне й те ж»⁹².

Автор задається важливим питанням: чи існував радянський патріотизм у роки війни? І дає схвальну відповідь: «Так! Ідеалізований – проте був, нові соціалістичні риси було вироблено». На запитання, чи існували протиріччя між радянським і російським патріотизмами, дослідник дає досить оригінальну відповідь, зауважуючи, що радянські люди захищали і традиційні російські цінності, і також завоювання Жовтня, соціалістичну батьківщину, Леніна⁹³. Окремий розділ в книзі має назву «Посилення загальнолюдських начал у свідомості народу». На думку Н.Козлова, цьому сприяла «Визвольна місія» Червоної армії, бо «війна з варварством і реакцією за визволення народів вважалася у народі найсправедливішою з воєн усіх часів». Автор зазначає, що війна пододала у свідомості людей абсолютизацію класових підходів, сприяла їх зміщенню до загальногуманістичних цінностей тощо. Такий підхід виглядає дещо спрощеним та ідеалізованим. Виходить так, що жорстокий тоталітарний сталінський режим, з яким попервах поняття «народ» було розведене, у ході справедливої визвольної боротьби з гітлеризмом на основі загальногуманістичних цінностей стало «конвертуватися» з народом.

Дослідженню суспільної свідомості та історії повсякденності присвячена книга московського історика В.Зими «Менталітет народів Росії у війні 1941–45 рр.»⁹⁴. Ряд окреслених автором наукових проблем викликають питання. По-перше, важко погодитись з існуванням такого поняття, як «менталітет народів Росії» (один на всіх?). По-друге, попри заявлення «народів» у назві, у роботі їх практично нема, як дослідження національного аспекту менталітету. Натомість, російський менталітет автором вкрай ідеалізується, виразними є у книзі й антизахідні мотиви. «Важливу роль у війні зіграла селянська основа нашого

менталітету, – пише В.Зима. – Західна цивілізація в особі німців не змогла подолати двожильну селянську витривалість і “нескінченне” терпіння»⁹⁵. Назагал автор дуже вільно користується поняттям менталітету. У нього є розділи про «солдатську ментальність», «ментальність радянського генерала», «партизанську ментальність», «прояви селянської ментальності» тощо, але складається враження, що цілком робота про щось інше, хоча саме «менталітет» проголошується «переможцем у війні». «Переміг радянський менталітет, – стверджує Зима, – що поринає корінням (?! – *Авт.*) у глибоке минуле. У вирішальний для країни момент народ залишився вірним своїй батьківщині».

Доволі різноплановою є праця дослідниці з Ростова-на-Дону О.Дружби «Велика вітчизняна війна в свідомості і підсвідомості радянського і пострадянського суспільства»⁹⁶. Авторка порушує багато питань, пов’язаних з суспільною свідомістю, громадською думкою і політичними настроями у роки війни.

Серед публікацій останніх років, що стосуються аналізу політичних настроїв у роки війни, слід відзначити розвідки російських істориків, вміщені до виданої у США збірки «Народна війна». Так, Г.Бордюгов у своїй розвідці розглядає континуїтет та зміни у народних настроях на неокупованій території Радянського Союзу⁹⁷. Думки цього історика виразно контрастують з старою та новою «офіційною» російською історіографією. «На поверхні, – стверджує автор, – здавалося, що всі радянські громадяни були за радянський режим і за товариша Сталіна. Проте це був міг, реальність була значно відмінною. Це відбито в раніше недоступних документах». За Г.Бордюговим, криза довіри до влади проявилася в країні після 22 червня 1941 р. Він наводить вислови громадян про те, що «вони (влада) обманювали нас 23 роки». На думку автора, причиною цього «прозріння» стала образа на Сталіна за поганий початок війни. «Система, створена для війни, що виправдовувала себе в очах багатьох, виявилася нездатною себе захистити», – робить висновок дослідник. Однак така інтерпретація настроїв, по суті, знову представляє радянське суспільство як монолітне й політично не стратифіковане. Разом з тим, Г.Бордюгов підмічає важливу тенденцію: в СРСР визріли настрої щодо необхідності кардинальних змін у бік як політичної, так і економічної демократизації після завершення війни. Як приклади він наводить ідеї економіста Сазонова, який пропонував перевести роботу економіки на комерційні рейки та згадує щоденникові дописи Довженка: «Люди кажуть про зміни, а лідери ні!»⁹⁸. Ще однією особливістю новітньої російської історіографії є формування нового пантеону символів героїв, особливе місце серед яких посідає Г.Жуков. У праці Г.Бордюгова це виразно проглядається. Дослідник прагне применшити вплив у суспільстві диктатора Сталіна шляхом переносу «героїчного акценту» на образ маршала Жукова, якого він називає «справжнім народним улюбленцем». Наскільки це відповідало дійсності, з роботи не видно. Г.Бордюгов також розрізняє людей і систему. Він відзначає, що перемогли люди, а система цим скористалася. В своїй промові у червні 1945 р. Сталін назвав людей «маленькими гвинтиками»⁹⁹.

Інші дві статті російських дослідників, вміщені у вищезазначеній збірці, аналізують політичні настрої населення Москви і Ленінграду в роки війни. А.Дзенішкевич розглядає суспільно-політичну ситуацію та соціальну психологію робітників Ленінграду у перші місяці війни¹⁰⁰. На його погляд, початок війни був позначений не лише різким піднесенням патріотизму, але й низкою негативних проявів¹⁰¹. М.Горинов дослідив настрої москвичів у перший рік війни¹⁰², виводячи їх з трьох аспектів: соціальний склад населення; життєві чи то побутові умови; висловлювання та оцінки людей. Обидва автори доходять висновків про те, що населення міст загалом лишалося лояльним до радянської влади.

Кардинально відрізняються погляди на початковий період війни, викладені у книзі М.Солоніна «Бочка й обручі, або коли почалася Велика вітчизняна війна?»¹⁰³. На тлі аналізу військово-технічних аспектів бойових дій, автор приділяє особливу увагу гуманітарному аспекту катастрофи 1941 р. М.Солонін стверджує, що саме нелояльність населення до сталінської влади стала однією з важливіших причин радянських військових поразок у 1941 р. Цікаво, що книжка автора була надрукована в Україні.

На фоні поодиноких новаторських досліджень історії СРСР у роки Другої світової війни доволі традиційно виглядають сучасні російські офіційні видання. Слід зазначити, що докорінний перегляд ряду важливіших оцінок Великої Вітчизняної війни та її де-мітологізації були доволі неоднозначно сприйняті в російському суспільстві. Тож, наприкінці 90-х рр. ХХ ст., коли Бориса Єльцина на посту президента Росії змінив Володимир Путін, російська влада переглянула своє ставлення до офіційної політики пам'яті. Почала превалювати думка, що попри недемократизм і тоталітаризм сталінського режиму, героїко-патріотичний образ Великої Вітчизняної війни має бути збереженим у Росії як одна з опор національної самосвідомості росіян. Тож, радянські міти почали повертатися. У грубесному чотиристоронному науковому виданні «Світові війни ХХ століття»¹⁰⁴ категорично стверджується, що у роки війни «ідея соціалізму отримала підтримку більшості населення країни»¹⁰⁵. Автори зазначають, що «більшість робітників, селян і інтелігенції були впевнені у тому, що живуть і працюють при самому справедливому устрої. І саме це, у першу чергу, визначало морально-політичний стан суспільства». Ця сентенція (нічим не обґрунтована і не підтверджена) майже не відрізняється від класичного радянського міту про морально-політичну єдність суспільства. Серед моральних чеснот радянських людей автори називають віру у переваги соціалізму та радянської політичної системи, довіру до уряду і влади (останнє ілюструється готовністю людей у разі необхідності «затягувати пояси»), «дружбою народів», гордістю і любов'ю до Червоної армії тощо. Радянське суспільство представляється як сукупність суспільних організацій, при цьому не згадується, що жодна з цих організацій не була самостійною, що всі вони створювалися зверху і виконували владні ідеологічні замовлення. Радянський патріотизм виглядає як загальнонародний, а єдиною «патріотичною» церквою

називається РПЦ. Колаборація і резистенція сталінському режиму виглядають на цьому тлі як певне соціальне відхилення від норми.

У сучасній Україні дослідження історії Другої світової війни позначені певними особливостями. Іще до розвалу СРСР розпочався процес «націоналізації історії». Вітчизняні військові історики намагалися вичленувати українську складову війни із загальнорадянського контексту. Активних зусиль до цього доклав, зокрема, один із авторитетних українських дослідників професор М.Коваль¹⁰⁶. Безперечною заслугою науковця стало введення до наукового дискурсу проблеми ОУН і УПА та піддання сумніву безумовної виправданості визначати минулу війну як «Велику вітчизняну». Останнє коштувало вченому багато сил і здоров'я через здійснюваний на вченого шалений опір з боку сталіністів від науки.

Назагал для сучасної України, яка декларує приналежність до демократичних принципів, характерна наявність плюралістичної історіографії. Щоправда, часто-густо у вітчизняному науковому просторі відчувається поляризація не стільки наукових думок, скільки політичних позицій істориків. За кількістю видань і публікацій тема Другої світової війни упевнено веде перед. Інша справа – якість наукової продукції.

Пострадянська, написана в дусі старого міту «Великої вітчизняної війни» література становить, за нашими підрахунками, приблизно 70–80 % загальної кількості видань про минулу війну. У переважній більшості – це книжки і статті про «героїчні подвиги радянських людей у Великій вітчизняній війні», підготовлені до різних річниць Великої Перемоги. Для багатьох істориків радянської доби героїко-патріотична спрямованість теми «Велика вітчизняна війна» залишається аксіоматичною. Звиклі до кампаній святкування річниць Перемоги історики та публіцисти продовжують «видавати на-гора» праці, в яких не стільки вирішують складні наукові проблеми, скільки уславлюють подвиг. Достатньо переглянути лише назви виданих останніми роками книжок, аби з'ясувати, що радянська традиція політизації та ідеологізації війни усе ще є відчутною в Україні. Навіть лексика історичних праць залишилася старою: «Сыновья верность отчизне», «Звитязці священної війни», «Безсмертний подвиг», «Гвардія відважних» і т. ін.¹⁰⁷. Наскільки міфологізована спадщина минулого впливає на частину науковців, красномовно засвідчує розвідка доктора історичних наук Ю.Шиловцева «Ми перемогли! Ми переможемо! До 60-річчя Перемоги радянського народу над фашизмом у Великій вітчизняній війні 1941–1945 рр.». У розділі з полемічною назвою «Неспроможність новітньої концепції історії Великої Вітчизняної війни» автор заперечує конструктивну роль нових архівних джерел у перегляді старої радянської концепції, саркастично називаючи їх «масивами» нових документів, та заперечує табування радянської історії («табу не було», – пише він)¹⁰⁸. Критикуючи сучасних вітчизняних дослідників за спроби розібратися у причинах поразок і втрат у роки війни, науковець фактично абсолютизує дидактичну роль історії. «Загальновідомо, – пише

Ю.Шиловцев, – що в усі часи будь-яка влада намагається використати історію в своїх інтересах. І якщо це в гуманних, моральних цілях, то це виправдано, навіть необхідно. Що пропагувала радянська концепція? Вона була підкорена пропаганді справжніх патріотичних цінностей: відданості інтересам народу і Батьківщини; героїзму; чесності; дружби народів; боротьби за мир; ненависті до загарбників і зрадників. Прославляла подвиги тисяч героїв, висвітлювалась правда героїчної боротьби нашого народу. І в цьому плані радянська історіографія була високоморальною»¹⁰⁹. Мова йде, ясна річ, не про те, що подвиги людей на війні не варті уваги дослідників. У даному разі ідеться лише про неготовність частини істориків відмовитися від ролі пропагандистів, натомість зайнятися серйозним науковим дослідженням феноменів героїзму і патріотизму.

До певної міри схожа тенденція спостерігається й у висвітленні історії ОУН і УПА. Література на цю тему у загальному масиві наукової продукції займає приблизно 10–15 %. Нерідко автори, що досліджують складну наукову проблему національно-визвольного руху, «зациклюються» на проблемах героїзму і жертвовності, суцільно ігноруючи тіньові сторони історії ОУН і УПА.

На тлі цієї «боротьби історичних пам'ятей» в українській історіографії майже не розробляється проблема морально-політичного стану українського суспільства, політичних настроїв і громадської думки в Україні – на загал проблеми сталінізму і українського суспільства в роки війни. Лише поодинокі дослідники торкаються цієї важливої проблематики.

Одним із перших почав вивчати вплив початкового етапу війни на морально-політичний стан населення України і Червоної армії Ю.Ніколаєць¹¹⁰. Автор дійшов висновків про те, що внаслідок репресій, насильницького проведення колективізації сільського господарства, депортації цивільного населення частина населення України не бажала боротися з загарбниками за радянську владу. Значна кількість селян, вважає дослідник, пов'язувала з приходом німців надії на поліпшення умов життя. Загалом же населення на початку війни було більше занепокоєне економічними і побутовими проблемами, ніж проблемами політичного характеру. Ю.Ніколаєць робить висновки про те, що на початку війни більшість населення України зайняла вичікувальну позицію, намагаючись передбачити розвиток подій¹¹¹. Цікаві досліді Ю.Ніколайця суттєво обмежуються декількома моментами. По-перше, він цілковито у дусі радянської історіографії починає своє дослідження з 22 червня 1941 р., обминаючи вивчення соціально-економічних та політико-ідеологічних процесів початкового періоду Другої світової війни. По-друге, джерельна база дослідження обмежена документами кількох українських архівів і не містить аналізу звітів про політичні настрої населення з українських і російських архівів. Саме цим, мабуть, пояснюються твердження автора про «високий авторитет радянської влади напередодні війни, який до кінця 1941 року значно зменшився».

Привертає увагу стаття В.Васильєва, опублікована в «Українському історичному журналі»¹¹². Автор робить висновок про те, що радянському керівництву не

вдалося перетворити Україну на «справжню фортецю СРСР, на дійсно взірцеву республіку, досягти соціально-етнічної однорідності, ідеологічної монолітності українців, створити нового радянського українця. Навпаки, – зазначає В.Васильєв, – з початком Другої світової війни лідери компартії несподівано для себе зіткнулися з широким спектром настроїв в українську суспільстві, починаючи від радянського патріотизму і закінчуючи соціальною апатією і відвертим антикомунізмом». Автор також зазначає, що республіканські управлінські структури виявилися неготовими до інтеграції західноукраїнського суспільства в УРСР, а потім до ефективної організації відсічі німецьким загарбникам¹¹³. Отже, політика керівництва СРСР в Україні, спроби «радянзувати» українське суспільство за допомогою соціальної інженерії призвели до протилежних наслідків¹¹⁴.

Звернемо увагу і на дослідження О.Мельника, спеціально присвячене аналізу політичних настроїв українського населення на початковому етапі війни¹¹⁵. Стаття підготовлена автором на архівних матеріалах Державного архіву Херсонської області. Автор наполягає на тому, що переважна більшість населення мала радянську ідентичність і була вихована владою у дусі радянського патріотизму. За іронією, наведені автором архівні джерела спростовують цю його концепцію¹¹⁶.

Окремий розділ про настрої населення містить праця М.Головка про суспільно-політичні організації та рухи в Україні у період Другої світової війни¹¹⁷. Автор наголошує на тому, що «цілеспрямована тотальна обробка масової свідомості радянських людей мала значний інерційний ефект: навіть очевидні злочини більшовицької верхівки проти власного народу не змогли істотно вплинути на ставлення переважаючої частини населення країни до сталінського керівництва. Радянські лідери сповна скористалися кредитом довіри народу в критичних для себе ситуація, зокрема в початковій фазі війни»¹¹⁸.

Як бачимо, історіографічний аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури засвідчує певні наукові здобутки у розробці теми суспільно-політичних настроїв українського населення в роки Другої світової війни. Разом з тим можна говорити про те, що зроблені лише перші кроки й окреслені лише деякі складові цієї багатопланової проблеми, яка усе ще залишається перспективною для науковців.

¹ Див. напр.: Вторая мировая война 1939–1945: Военно-исторический очерк. – М., 1958.

² Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф.17. – Оп.25. – Спр.354.

³ Там само. – Арк.63, 65.

⁴ Макарова И. Первые дни мастерства // Родина. – 1990. – № 11. – С.107; Багдасарян В.Э. Образ врага в исторических фильмах 1930–1940-х гг. // Отечественная история. – 2003. – № 6. – С.38.

⁵ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4605. – Оп.1. – Спр.154. – Арк.93.

- ⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 32. – Спр.456. – Арк.73; *Збанацький Ю.* Ми не з легенди // Вітчизна. – 1971. – № 11–12.
- ⁷ *Супруненко М.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. – К., 1956.
- ⁸ Див.: *Некрич А.М.* 1941, 22 июня. 2-е изд., доп. и перераб. – М., 1995.
- ⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4490. – Арк.246.
- ¹⁰ *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994. – С.31.
- ¹¹ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.14. – Арк.6.
- ¹² Там само. – Арк.17–22, 185.
- ¹³ Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1977. – С.542–543.
- ¹⁴ Чисельність українців, які становили близько 72 % населення республіки, у партизанських загонах навіть на завершальному етапі війни рідко сягала 50 %. Найбільшу частину їх особового складу, як правило, становили великороси. Так, у з'єднанні Попудренка великоросів було 43 %, українців – 41 %, білорусів – 10 %. Також у з'єднаннях Ковпака і Ушакова українців подекуди було менше, ніж великоросів. Такою була ситуація, зокрема, під час Варшавсько-Львівського рейду ковпаківської дивізії. Див.: *Лисенко О.* Радянський рух опору на окупованій території України // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т.2 / В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко. Радянський проект для України. – К., 2004. – С.220–221.
- ¹⁵ Див.: *Гриневич В.А.* Сталінська «національна реформа» воєнної доби як модель ефемерного державного статусу радянських республік // Там само. – С.351–352.
- ¹⁶ *Позняк Е.В.* Деятельность Коммунистической партии по укреплению дружбы и сотрудничества советских народов в годы Великой отечественной войны 1941–1945 гг.: историография проблемы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1985. – С.5.
- ¹⁷ *Кузнецов А.* Бабий яр: роман-документ // Юность. – 1966. – № 9.
- ¹⁸ *Тронько П.Т.* *Войналович В.А.* Увічнена історія України. – К., 1992. – С.175.
- ¹⁹ *Мануїльський Д.З.* Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистській Німеччині. – К., 1945; *Беляєв В., Рудницький М.* Під чужим прапором. – К., 1956; *Дмитрук К.* Безбатченки. – Львів, 1974; *Його ж.* Жовто-блакитні банкроті. – К., 1982; *Даниленко С.* Дорогою ганьби і зради. – К., 1972; *Замлинський В.* Тавровані презирством народу. – К., 1979; *Минович І.* Уніатська церква і український буржуазний націоналізм. – К., 1981; *Петляков П.* Уніатская церковь – орудие антикоммунизма и антисоветизма. – Львов, 1982; *Шевцов В.* Український буржуазний націоналізм у коричневій уніформі. – К., 1981 та ін.
- ²⁰ Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945 / Гол. редкол.: голова І.О.Герасимов, заст. голови І.Т.Муковський і П.П.Панченко, відпов. секр. Р.Г.Вишневський. – К., 2000. – С.637.
- ²¹ *Шайде К.* Коллективные и индивидуальные модели памяти о «Великой Отечественной войне» (1941–1945 гг.) // Ab Imperio. – 2004. – № 3. – С.219.
- ²² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2570. – Арк.32–33.
- ²³ Там само. – Спр.2787. – Арк.13.
- ²⁴ *Половецкий С.Д.* Армия и советское общество в 1918–1991 гг.: Историкографическое исследование: Дисс. ... докт. ист. наук. – М., 1996. – С.205.

- ²⁵ *Gleason Abbott*. Totalitarianism: The Inner History of The Cold War. – New-York and Oxford: Oxford University Press, 1995.
- ²⁶ *Feinsod M.* Smolensk under Soviet Rule. – Cambridge, Mass., 1958.
- ²⁷ *Зензинова В.* Встреча с Россией. Как и чем живут в Советском Союзе. Письма в Красную Армию 1939–40. – Нью-Йорк, 1944.
- ²⁸ Там само. – С.7–8.
- ²⁹ *Inkeles A.* Public opinion in Soviet Russia. – Cambridge Mass., 1958.
- ³⁰ *Inkeles A., Bauer R.* The Soviet citizen. Daily Life in Totalitarian Society. – Cambridge Mass., 1961.
- ³¹ *Dallin A.* German Rule in Russia. A Study in German Occupation Policy. – London, 1957.
- ³² Там само. – Р.65.
- ³³ *Reitlinger Gerald.* The House Built on Sand: The Conflicts of German Policy in Russia, 1939–1945. – New-York: Viking Press, 1960.
- ³⁴ *Armstrong G.* Ukrainian nationalism. 1939–1945. – New-York, 1955.
- ³⁵ *Sullivant R.S.* Soviet Politics and the Ukraine. 1917–1957. – New-York, 1962.
- ³⁶ Там само. – Р.242.
- ³⁷ *Dmytryshyn B.* Moscow and the Ukraine. 1918–1953. A Study of Russian Bolshevik National Policy. – New-York, 1956; *Прокоп М.* Україна і українська політика Москви. – Мюнхен, 1956; *Kostiuk H.* Stalinist Rule in the Ukraine; A Study of the Decade of Mass Terror (1929–39). – New-York, London, Munich, 1960; *Костюк Г.* Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). Дослідження і спостереження учасника. – К., 1995; *Майстренко І.* Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. – Мюнхен, 1978.
- ³⁸ *Houhg Jerry.* How the Soviet Union is Governed. – New-York, 1979.
- ³⁹ *Malia Martin.* Soviet Studies After The Soviet Union: The Archives of Evil // The New Republic. – 2004. – № 21. – November, 29.
- ⁴⁰ Див. прим.: Ukraine during World War II. History and its Aftermath. A Symposium / Ed. by Yury Boshyk. Canadian Institute of Ukrainian Studies. University of Alberta. – Edmonton, 1988; Ukraine. The Challenges of World War II / Eds. Taras Hunczak, Dmytro Shtohryn. University Press of Ameryca, 2003; *Marples D.K.* Stalinism in Ukraine in the 1940-s. – Toronto, 1991.
- ⁴¹ *Krawchenko B.* Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine. – New-York, 1985. Український переклад цієї праці: *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997.
- ⁴² *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997. – С.199.
- ⁴³ Там само. – С.200.
- ⁴⁴ Там само. – С.218.
- ⁴⁵ *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1987. Перевидання: *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993.
- ⁴⁶ *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С.419.
- ⁴⁷ Там само. – С.420.
- ⁴⁸ *Subtelny O.* Ukraine: A History. University of Toronto Press, 1988. Див. укр. видання цієї книги: *Субтельний О.* Україна. Історія. 2-е видання. – К., 1992.

-
- ⁴⁹ *Malia Martin*. Soviet Studies After The Soviet Union: The Archives of Evil // The New Republic. – 2004. – № 21. – November, 29.
- ⁵⁰ *Gomstyn Alice*. Were the Cold War still Rages: «Totalitarian» and «revisionist» historians debate who was right; some way it's time to move on // The Chronicle of Higher Education. – 2004. – February, 6.
- ⁵¹ *Hagen Mark von*. States, Nations, and Identities: The Russian-Ukrainian Encounter in the First Half of the Twentieth Century // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945 / Eds. by Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, and Mark von Hagen. Canadian Institute of Ukrainian Studies. – Edmonton and Toronto, 2003.
- ⁵² *Hagen Mark von*. Soviet Soldiers and Officers on the Eve of German Invasion: Towards a Description a Social Psychology and Political Attitudes // In The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union / Ed. Robert W. Thurston and Bernd Bonwetsch. – University of Illinois Press Urbana and Chicago. – 2000. – P.200–201.
- ⁵³ *Rees Roger R*. Stalin's Reluctant soldiers: A social History of the Red Army 1925–1941. – Lawrence, KA, 1996.
- ⁵⁴ Там само. – P.207–208.
- ⁵⁵ *Overy Richard*. The Dictator: Hitler's Germany, Stalin's Russia. – W.W. Norton&Co, 2004. Щоправда, це твердження, як і на кшталт того, що і Гітлер і Сталін відігравали у своїх імперіях «лише незначну роль», виглядають доволі проблематичними, тому викликали гостру критику рецензентів. Див.: Laqueur Walter. Time for Tyranny // Moscow Times. – 2004. – October, 1.
- ⁵⁶ *Thurston R.W*. Life and Terror in Stalin's Russia, 1934–1941. – Yale University 1996. – 212 p.
- ⁵⁷ The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union / Ed. Robert W. Thurston and Bernd Bonwetsch. – University of Illinois Press Urbana and Chicago, 2000.
- ⁵⁸ *Barber John*. War, Public Opinion, and the Struggle for Survival, 1941–1945: The Case of Leningrad // in S. Pons and A. Romano (eds.) Russia in the Age of Wars. – Milan: Feltrinelli, 2000. – P.274.
- ⁵⁹ *Brandenberger David*. National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. Harvard University Press. – Cambridge and London, 2002.
- ⁶⁰ Там само. – P.2.
- ⁶¹ *Yekelchyk S*. Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination. University of Toronto Press. – Toronto, Buffalo, London, 2004.
- ⁶² *Weiner Amir*. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of Bolshevik Revolution. – Princeton, 2001.
- ⁶³ Там само. – P.8.
- ⁶⁴ Див.: *Dean Martin*. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Bellorussia and Ukraine, 1941–1944. – New York, 2000; *Finder Gabriel N. and Prussin Alexander V*. Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian Police and the Holocaust // East European Jewish Affairs. – Winter, 2004. – vol.34, No 2. – P.95–118.
- ⁶⁵ *Berkhoff Karel*. Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule. – Cambridge, Mass. and London. England. – 2004.
- ⁶⁶ Там само. – P.115.
- ⁶⁷ Там само. – P.304.

- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Там само. – P.208.
- ⁷⁰ Там само. – P.230.
- ⁷¹ *Brown Kate*. A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland. Cambridge, Mass. – Harvard University Press, 2004. Про репресії проти поляків див. також: *Sword Keith*. Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–48. – London Macmillan, 1996.
- ⁷² Про це див. також: *Moshe Lewin*. The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia. – New York: Pantheon Books, 1985. – P.49–87.
- ⁷³ *Miner Steven Merritt*. Stalin's Holy War. Religion, Nationalism and Alliance Politics, 1941–45. Chapel Hill and London, 2003.
- ⁷⁴ *Martin J. Blackwell*. The Regime City of The First Category: Return Soviet Power to Kyiv, Ukraine 1943–1946: in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in the Department of History of Indiana University, 2005.
- ⁷⁵ *Куромія Гіроакі*. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Пер. з англ. – К., 2002.
- ⁷⁶ *Волкогонов Д.А.* Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й.В.Сталіна: У 2 кн. Кн.2. – К., 1990; *Безыменский Л.* Гитлер и Сталин перед схваткой. – М., 2000; *Полян П.* Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001; *Семиряга М.И.* Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы второй мировой войны. – М., 2000 та ін.
- ⁷⁷ *Шинкарчук С.А.* Общественное мнение в Советской России в 30-е годы (по материалам Северозапада). – Спб., 1995.
- ⁷⁸ *Лившин А.Я., Орлов И.Б.* Власть и общество: Диалог в письмах. – М., 2003; Письма во власть. 1928–1939. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям / Сост. сб.: А.Я.Лившин, И.Б.Орлов, О.В.Хлевнюк. – М., 2002; Советская повседневность и массовое сознание. 1941–1945 / Сост. А.Я.Лившин, И.Б.Орлов. – М., 2003.
- ⁷⁹ Див.: *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. Документы. Факты. Суждения. – М., 2000; *Мельтюхов М.* Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939. – М., 2001; Зимняя война, 1939–1940. В 2-х кн. Кн.1: Политическая история. – М., 1998; *Соколов Б.* Тайны финской войны. – М., 2000; *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941): боевой опыт и военная политика. – Ярославль, 1999.
- ⁸⁰ *Невежин В.* «Если завтра в поход...»: Подготовка к войне и идеологическая пропаганда в 30-х – 40-х годах. – М., 2007. Див. перше видання цієї книги: *Невежин В.А.* Синдром наступательной войны. Советская пропаганда в преддверии «священных боев» 1939–1941. – М., 1997.
- ⁸¹ *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. Документы. Факты. Суждения. – М., 2000. – С.92.
- ⁸² *Осокина Е.* За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. – М., 1999.
- ⁸³ Там само. – С.249.
- ⁸⁴ *Соколов Б.В.* Тайны Второй мировой. – М., 2000.

- ⁸⁵ *Сенявская Е.С.* 1941–1945. Фронтное поколение: историко-психологическое исследование. – М., 1995; *Йї ж.* Психология войны в XX веке: Исторический опыт России. – М., 1999.
- ⁸⁶ *Гогун А.* Между Гитлером и Сталиним. Украинские повстанцы. – Спб., 2004.
- ⁸⁷ *Зубкова Е.Ю.* Общество и реформы. 1945–1964. – М., 1993; *Йї ж.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М., 1999; *Йї ж.* Общественная атмосфера после войны (1945–1946) // Свободная мысль. – 1992. – № 6. – С.4–14; *Йї ж.* Общественная атмосфера после войны (1948–1952) // Свободная мысль. – 1992. – № 9. – С.79–88.
- ⁸⁸ *Поляков Ю.А.* Почему мы победили? О массовом сознании общества в годы войны // Свободная мысль. – 1994. – № 11. – С.62–75; *Його ж.* Истоки победы, или что защищали народы СССР в Великой Отечественной войне // Ориентир. – 1995. – № 2. – С.3–11.
- ⁸⁹ *Козлов Н.Д.* Общественное сознание в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) – Спб., 1995.
- ⁹⁰ Там само. – С.10.
- ⁹¹ Там само. – С.25.
- ⁹² Там само. – С.23.
- ⁹³ Там само. – С.52
- ⁹⁴ *Зима В.Ф.* Менталитет народов России в войне 1941–45 годов. – М., 2000.
- ⁹⁵ Там само. – С.253.
- ⁹⁶ *Дружба О.В.* Великая Отечественная война в сознании и подсознании советского и постсоветского общества. – Ростов-на-Дону, 2000. Див. також: *Дружба О.В.* Великая Отечественная война в историческом сознании советского и постсоветского общества: Дисс. ... докт. ист. наук. – Ростов-на-Дону, 2000.
- ⁹⁷ *Bordiugov Gennadi.* The Popular Mood in the Unoccupied Soviet Union: Continuity and Change during the War // In *The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union.* Ed. Robert W. Thurston and Bernd Bonwetsch. – University of Illinois Press Urbana and Chicago. – 2000. – P.54–70.
- ⁹⁸ Там само. – P.67–68.
- ⁹⁹ Там само; Правда. – 1945. – 27 июня.
- ¹⁰⁰ *Dzeniskevich Andrei R.* The Social and Political Situation in Leningrad in the First Months of German Invasion: The Social Psychology of the Workers // In *The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union.* Ed. Robert W. Thurston and Bernd Bonwetsch. – University of Illinois Press Urbana and Chicago. – 2000. – P.71–107.
- ¹⁰¹ Там само. – P.71.
- ¹⁰² *Gorinov Mikhail M.* Muscovites' Moods, 2 June 1941 to May 1942 // In *The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union.* Ed. Robert W. Thurston and Bernd Bonwetsch. – University of Illinois Press Urbana and Chicago. – 2000. – P.108–134.
- ¹⁰³ *Солонин М.* Бочка и обручи или когда началась Великая Отечественная война. – Дрогобич, 2004.
- ¹⁰⁴ *Мировые войны XX века: В 4-х кн. Кн.4: Вторая мировая война: Документы и материалы / Институт Всеобщей истории; Отв. ред. М.Ю.Мягков.* – М., 2002.
- ¹⁰⁵ Там само. – Т.3. – С.453.
- ¹⁰⁶ *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994.; *Його ж.* Україна: 1939–

1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995; *Його ж.* Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999.
- ¹⁰⁷ Див. наприклад: Они освобождали Днепропетовск: Очерки о героях Днепра, воспоминания участников форсирования и освобождения Днепропетровска, материалы фронтовых газет / Г.В.Николенко (сост.). – Днепропетровск, 2003; *Половина И.П.* Героический подвиг советской молодежи в годы Великой отечественной войны. – К., 2004; Золотые звезды Донбасса / И.И.Кулага (сост.), В.А.Малаховецкий (сост.). – Донецк, 2003; Календар Перемоги 2001–2005: Метод. поради / Книга Пам'яті України – місто-герой Київ; Київський міський історико-патріотичний клуб «Пошук»; Г.Є.Ясєєв (підг.). – К., 2003; Книга пам'яті Україна 1941–1945. Гвардія відважних: Лозівський район Харківської області / І.Д.Базій (авт.-упор.). – Дніпропетровськ, 2003; *Саган Н.О.* Україно моя. Ми бережемо пам'ять про подвиги твоїх героїв. – К., Кременець, 2004; *Мельников І.К.* Їм не вручали повісток... 36. документ. оповідань та повістей про дітей-героїв Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. – Сімферополь, 2004; Патріот України: До 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні / Рада організації ветеранів України; Головна редакційна колегія «Книги Пам'яті України» / І.О.Герасимов (голов. ред.). – К., 2004; *Гальчак С.Д.* Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (25 грудня 1943 р. – 25 березня 1944 р.): До 60-річчя визволення / Вінницька обласна держ. адміністрація; Вінницька обласна рада; Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України. – Вінниця, 2004 та ін.
- ¹⁰⁸ *Шиловцев Ю.В.* Ми перемогли! Ми переможемо! До 60-річчя Перемоги радянського народу над фашизмом у Великій вітчизняній війні 1941–1945 рр. – К., 2005. – С.33–35.
- ¹⁰⁹ Там само. – С.37.
- ¹¹⁰ *Ніколаєць Ю.* Моральний стан Червоної армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників. Дезертирство та боротьба з ним. – К., 1998; *Його ж.* Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками. – К., 1998; *Його ж.* Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942). – Вінниця, 1999; *Його ж.* Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої вітчизняної війни (на матеріалах України): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999.
- ¹¹¹ *Його ж.* Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця, 1999.
- ¹¹² *Васильєв В.Ю.* Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни // УІЖ. – 2005. – №1. – С.4–15.
- ¹¹³ Там само. – С.13.
- ¹¹⁴ Там само.
- ¹¹⁵ *Melnyk Oleksandr.* Political identity under Invasion: The Kherson Oblast in Summer 1941 // Journal of Ukrainian Studies. – 2005. – no.1. Summer. – P.47–73.
- ¹¹⁶ Там само. – P.47.
- ¹¹⁷ *Головко М.Л.* Суспільно-політичні організації та рухи в Україні в період Другої світової війни. 1939–1945. – К., 2004.
- ¹¹⁸ Там само. – С.644.